

ВОСКРЕСЛИЙ ІЗ МЕРТВИХ

1

На світанку в понеділок другого тижня Великого посту року 7110 від створення світу¹ московський кремль через Фролівську² браму виплюнув трьох ченців. Вітер, що безладно вештався порожньою Пожарною³ площею, стрибнув їм на плечі й облизав лиця хуртовиною. Найстарший замахнувся посохом, але не відігнав її — лише роздратував. Дихнула вона раз, дихнула другий — і не стало ні Лобного місця попереду, ні торгових рядів зліва, ні собору Покрови-на-рву справа, ані кремлівського муру позаду. Ченці насунули башлики, пригнулись і один за одним зникли в заметілі.

Москва щойно прокинулася, але злізати з печі не поспішала. Перевернулася із боку на бік, глянула в підсліпувате віконце: мете? — мете! Дай, подумала, ще полежу... хоча храми вже правили службу першої денної години⁴, і підмайстри ковальської слободи розпалили в горнилах вогонь.

¹ 23 лютого 1602 р.

² Теперішня Спаська

³ Площа Пожар, тепер Красна. Незабудований простір перед Кремлем запобігав розповсюдженню пожеж, звідти і назва.

⁴ Доба поділялась на день і ніч: світлу і темну частину. Відповідно перша денна година взимку не відповідала такій влітку.

— Тьху, чорт! — почулося з хуртовини. І трохи згодом: — Прости, Господи!

— Чого лаєшся, Грішко? Гріх!

— Перечепився я... Щось тут...

— Чекай, от нехай я палицею... та ніби...

— Їй-бо, мрець, братчики!

— Ну, відмучився... Мабуть, за Борисковою копієчкою прийшов... Упокой, Господи, душу його!

Москва щойно прокинулася і ще не встигла зібрати нічні трупи. Зазвичай їх звозили на кладовище і скидали одразу за воротами, бо не було охочих довбати мерзлу землю для чужих мерців. Тут своїх поховати б...

Не щастило Борисові¹. Хитрістю й інтригами, Бога і чорта залучивши, видерся на московський престол — і що? Корона на голові, скіпетр із державою в руках, трон під... ну, тим самим місцем, — а спокою як не було, так і нема. Велика Московія, клопітно нею правити. З чотирьох боків вороги сунуть: як не зі сходу — так з півдня, як не з півночі — так із заходу. А коли на околицях спокійно — обов'язково чи заколот, чи пожежа, чи от, маєш, — неврожай... Люди цілими селами знялися з обжитих місць і шукають, де краще. Не до ситости вже — аби вижити. А воно скрізь голодно. От і тягнуться до столиці, на уклін до царя-батьюшки, залишаючи по дорозі горбики могил... Борис повелів роздавати нужденним з казни милостиню. Але люди йшли і йшли, не було їм кінця, і *оскудѣла рука дающая...*

— Зважай, Грішко, погана то прикмета. Наче дорогу мрець нам заступив — через мерця дорога-то. Назад би нам, поки не помітили, га?

— У прикмети поганські віриш, Божа ти людино! — озвався названий Грішком. — А ми от помолимось і направо підемо, через мерця не переступаючи.

¹ Годунову.

— Та воно-то так, але краще би повернутись. Та ще й мете...

Григорій схопив ченця за грудки — тепер вони стояли по різні боки трупа лицем до лиця — і прошипів:

— Ні, мені вертатися зась. І вам зі мною теж. Бо як мене не знайдуть — з вас питатимуть.

— А ми й не знаємо нічого, — намагався вирватись той. — Мійсько, ти чув щось? І я не чув... Де Гришка? Нема Гришки. Пішов собі десь, не доповів нікому...

— Як ніздрі вирвуть, очі виколють, руки-ноги повідрубують, — ще й не те згадаєш, — пообіцяв Григорій. — Старий ти вже, Варламку. Тому і смерти не боїшся, що розум твій зсохся. А от Мійська молодий, жити хоче. Хочеш жити, Мійсько?

— Хочу...

— Тоді вперед! А хуртовину нам у поміч Бог послав: сліди вже за годину замете. Нехай тоді шукають у лісі дрімучому та степу широкому...

Григорій відштовхнув Варлама і не оглядаючись вирушив до Москви-ріки. Мисаїл з Варламом пішли слідом. І впала за ними снігова завіса.

Розвиднилось, вітер ущух, але сніг іще падав густо. Втікачі сиділи на сніні задом наперед, закутані у ведмежі шкури. Віз на зимовому ходу¹ тягла гніда приземкувата кобила. Грузнучи в снігу, сумною покірною чередою плентались назустріч виснажені люди. Візниця крутив батогом над головою і покрикував:

— Гей! Пó-бережись! Побережі-ись!

Люди байдуже відступали в замети, а потім так само байдуже брели далі. Раптом якась баба з гурту відчайдушно

¹ Взимку колеса міняли на полози, а хто не мав коліс — і влітку на полозах їздив. У селян за колеса часто правили кругляки зі стовбурів.

кинулась до возу і вчепилася ззаду однією рукою, бо другою тулила до себе згорток. У згортку, певно, дитина: дітей так пригортають... мертва вже... Баба замотана, засніжена, тільки очі сині кричать — ніби з замету... Хто мав серце, той почув. Візниця ж не розгубився: врізав по руці батогом — баба й відчепилася. Впала — й лежала б так до весни, бо навіть і не помітив ніхто. Снігом би замело, потім полозами утрамбувалося — і лише сани підстрибували б, та ямщики чортихались... У Григорія все це швидко пронеслось перед очима, і він вдарив візника ліктем:

— Ану стій, вовчаро!

Той щиро здивувався:

— Чого? Ну, тпрр-ру!..

Коняка стала. Григорій не встиг скочити, як віз оточили. Лізли тупо і вперто. Візниця заходився розганяти жебраків батогом.

— Вони в кожухах, їм не болять! — пояснив.

Люди падали, борсались у снігу, повзли, молили: дай-й-й! Дай! — вимагали, — бо самі візьмемо, як не даси. І світили очима — недобро, голодно, по-вовчому... Варлам з Мисаїлом зтягли Григорія назад. Він задубілими руками смикав мотузку на торбині, не міг розв'язати — лише заплутував, поспішаючи, — розірвав зубами, вийняв монастирську хлібину. Ламав її, кришив, а лице заливали сльози. І тяглися зусібч руки: хліба, хліба, хліба-а-а! Але ж не був Христом, та й хлібів у Божого Сина було аж сім...

І знову їхали мовчки. Григорій сумними очима проводжав ходоків — аж до самої Москви, до царських палат. Мисаїл спав. Варлам спочатку бухтів, що от, мовляв, спокусила декого гординя, розкидаються тут хлібчиком, Христа зі себе вдають, прости Господи, а потім своїм із ними ділися... Але й він затих, отримавши від Григорія штовхана. Візниця розбивав батогом замети то справа, то зліва, цмокав, н-нокав, лаявся і відганяв людей криками.

Іноді зупиняв конячку, пропускаючи зустрічні сани й вози, але таких було мало.

Нарешті сніг увесь випав. Дорога теж спорожніла. Призахідне сонце червоним колом котилось понад лісом. Візниця притулювся спиною до спини Григорія і щось чи співав, чи бурмотів собі під ніс, аби не заснути. Прокашлявся, сказав голосно:

— Тож одразу за цим ліском і монастир буде. Там і станемо на нічліг¹.

Йому не відповіли. Трохи помовчавши, візниця знову заговорив:

— І в монастирях, знати, голодно, що з Москви аж у Болхів тікаєте?

— Ми — Божі люди, нам про земне дбати гріх, — озвався Григорій. — Переходимо з монастиря в монастир з Божою поміччю, молимося скрізь, служби правимо.

— На прошу ми, по святих місцях. До печер Київських — там, кажуть, багато братчиків душі свої спасли, — похвалився Мисаїл, позіхаючи зі сну. — А звідти до Єрусалима, де Бога нашого розіп'яли.

Григорій під пологом сильно пнув його ногою — той тільки зойкнув.

— А, то так, то хороша справа, — погодився візниця. — Тільки неспокійно зараз. Люди злі, голодні. Обкрадуть, значиться, — і шукай вітра в полі.

— Що в нас украдеш? Рясу з підрясником, торбу зебрачу та хрест святий? — озвався Варлам. — Та і хто Божих людей образить?

— А не скажи, не скажи! Хто вас у темряві, значиться, розбере: Божі чи не Божі? Попервах вб'ють, а тоді вже рясу побачать — як одяг зніматимуть... А ще скоморохи нині гуляють, бісівське плем'я. У них теперка, вважай,

¹ Постоялих дворів ще не було. Подорожніх на нічліг приймали монастирі та розміщали в окремих гостьових келіях.

заробітку нема ніякого: ні весіль, ні празників, до хати не запрошують, хліба не дають. І торби, і пуза порожні. Кому їхні побрехеньки, значиться, треба, коли діти від голоду мруть! Мовчіть краще, що монахи. Скажете — тільки гірше розлютяться. Ду-ууже вони попів не люблять. Скуштували вже лиха від вашого брата!

— Ну-ну! Говори — та не заговорюйся! — прикрикнув Григорій. — Якого такого лиха?

— Та я хіба що! Так їм і треба, безбожникам, неробам! Тільки те і знають, що по струнах бренькать, сороміцькі пісні горлять та скоромним у піст черева напихать!

— Де ж вони скоромне в піст беруть?! Самі ж і спокушаєте...

— Та я ніколи в життю ні не запросив їх, ні не пригостив, слава тобі, Господи! Виродки вони поганські!.. Не-е! Ми піст поважаємо, Бога нашого боїмося! — злякався той.

І знову йому не відповіли. А візниця довго ще тряса головою і бурмотів собі під ніс: «Як можна! Та щоби я... та ми... Свят-свят-свят!..»

Нарешті замовк і він. Смеркло. Ялини з обох боків дороги простягали мохнаті лапи — ніби хотіли з'єднати половинки лісу. Одна за одною заглядали в лісовий колодязь цікаві зірки й бачили на дні втомлену коняку, запряжену в підводу з чотирма сідоками. Коняка брела повільно, і візниця її не підганяв — певно, жалів годувальницю. А над усім цим висіла прозора морозяна тиша.

2

Раптом зліва із замету, обсіпавши з гілок сніг, з криком вирвався великий птах і завис над дорогою. Здрігнулись ченці, здрігнувся візниця, вигукнув: «Вовки!» — і почав шмагати кобилу. А вона ж мала лише одну кінську силу, та й ту вже розміняла по дорозі, — рвонула

бідолаха вправо, рвонула вліво і знеможено впала на коліна. Скорчив візниця — і за дишло тягнув, і віжки смикав:

— Чуєш, вставай, заразо! Вставай! Манько! Кому кажу?! Манюсько! Ну вставай же, Господи Боже ж ти мій!

Коняка задрижала від напруги, але тільки голову підвести спромоглася. Візниця впав на коліна і небу в морду кулаком вривав:

— За що?!

Здригнулось небо, обсипало його сніговою заначкою. І Манька випросталась раптом, встала, хитаючись, на непевні ноги. Візниця обійняв її, притулився до морди щокою, а коли ліз назад у підводу, витирав рукавицею мокре лице...

Але то були не вовки. Тишу легко, як ніж масло, розрізав голос ріжка.

— Скоморохи! — видихнув візниця, хрестячись.

Розбійники розділились. Один одразу пішов до Маньки, взяв за вузду, поплескав по шиї, потріпав гриву, нахилився до самої морди і щось прошепотів. І вона, зрадниця, взяла губами гостинець з чужої долоні і вже жувала, скосивши оком на хазяїна. Чоловік зо п'ять тим часом штурмували підводу. Решта — з рогом, дзвіночками, брязкальцями, барабаном — дзвеніли, дуділи, барабанили, пританцьовуючи.

— Гей, люди добрі, на печі хоробрі! — вигукнув один.

— А в темному лісі й зайця боїсся! — підхопив другий.

— Заспіваю: тринки, тринки, ти заграй, моя волинко, відпочинь, моя дубинко. Скільки бражки б не пили — а п'яними не були, — стрибав із бубном третій.

— З Божого дзбана напувайте п'яних, з Божого корита нагодуйте ситих! — вимагав четвертий.

Мисаїл з переляку зарився в сіно й обхопив голову руками. Візниця сидів, як пам'ятник самому собі. Варлам негнучкими пальцями витяг із пазухи хрест і, тримаючи його в кулаку перед собою, намагався підвестись, але від

старости й довгого сидіння ноги зацімбили — упав назад на сіно. Гукнув:

— Хреста на вас нема, чорти погані! Монахи ми, на прощу йдемо!

— А-а! Монахи бідні годували злидні, та й пішли до Спаса продавати яresi, — відповіли йому дискантом.

— Нині відпускавши з печі мене, раба свого, в кабак по вино, по мед і по пиво з амінем і миро-о-ом! — додали солідним басом.

А Григорій уже стояв, і в його правиці виблискувала шабля.

— Ото монах — Господній страх! — здивувались скоморочи. — Душу спасе — голову знесе! А нам помирають — що дрова рубать, нам піп — свиня, нам зірки — рідня, а дружка та свашка — сокирка та плашка.

Махнув Григорій шаблею — скоморочи, які на віз лізли, тільки голови пригнули. А той, що біля Маньки був, глянув на нього та як заволає:

— Юшка! Юрію Богдановичу, ти?

— Хто це? — опустил шаблю Григорій. Найшустріший бандит з цього скористався, стрибнув, обхопив його за ноги, смикнув — і от Григорій вже лежав на своїх попутниках, а шабля безладно і безпомічно різала повітря.

— Стій, не займай! — крикнув той, що біля Маньки. — Мирон я, конюший Романових — разом у Микитовичів служили!

Григорія відпустили, але він ще не ховав шаблю — сидів і вдивлявся в темряву. Мирон підійшов:

— Ну? Впізнаєш?

— Мирон Іванович?

— Був колись, а тепер — просто Миронка Веселой.

— Так і я ж тепер — диякон Григорій...

Обійнялись. Сіли на сіні поруч.

— Куди їдете?

— В Болхів. За ліском монастир, там заночуємо, а зранку знову в дорогу.

Мирон присвиснув:

— Знаю я той монастир, до нього бадьорому зайцю півночі стрибати, а шкапа ваша хіба вранці пришкандибає. Нема чого квапитись, не втече: на місці застанете. А на нічліг прошу до нас. — Гей, Фтюрько! — гукнув він. — Чуєш, повертай конячку, вези до хати.

Названий Фтюрьком відібрав у візниці віжки, скочив на Маньку і завернув її в замет ліворуч від дороги, на просіку. Мирон сидів на повозці, решта бандитів попереду притоптували сніг і допомагали Маньці — хто словом, а хто й воза тягнув. Візниця плентався позаду.

— Ну, — притишив голос Мирон, — розповідай, Юшко... отець Григорій, як у диякони потрапив!

Григорій оглянувся — перелякані товариші лежали, зарившись у сіно, — і відповів так само тихо:

— Та що розповідати... Ти ж у Романових був, коли їх в'язати прийшли? Ну, а я — у Черкаських¹...

...Боярські московські двори нагадували фортеці в мініатюрі: Годунову не вірили. Кожен боярин мав свого воєводу, тримав у дворі озброєних стрільців, а у вежах по периметру чергували вартові. 15 жовтня 7108 року проти ночі Юрій обійшов подвір'я, призначив вартових і ліг спати. Але сон не йшов. Різна маячня лізла в голову. Тільки-но заплющити очі — бачить вогонь, стрілянину і кров. Вогонь просочується у шпарини паркану, вилизує двір, стає на задні лапи, кидається на стодолу, мимохідь обсмаливши порожні бочки, заповзає на галерею... А на галереї він, Юшка, метушиться.

¹ Досягнувши повноліття (15 років), Юрій пішов на службу в охорону до боярина Михайла Микитовича Романова. Існувала дуже складна система місництва, за якою вищої посади при дворі Романових він мати не міг. За домовленістю сторін перейшов на посаду воєводи до їхніх родичів і сусідів князів Черкаських.

Води, води — в морду звіру плеснути! Води! — кричить Юшка. І ніхто не чує, бо тільки трупи довкола. А трупи, може, і чують, але поворухнутись не можуть. А вогонь уже танцює біля Юшкових ніг, в очі Юшкові дивиться, гіпнолізує... Коли раптом трясє за плече вартовий:

— Богдановичу, ну Богдановичу же! Вставайте! До Микитовичів прийшли! Стріляють!

І точно, стріляли. Юрій скочив і ще не встиг одягнутись, як ходором заходили ворота. Глянув у бік Романівського двору — а там аж до площі Пожар вся Варварка¹ у факелах... Гукнув Борису Келбулатовичу², підняв своїх стрільців — але що та жменька проти такої навали! Боронились, поки могли, а коли боярина з бояринею повели і челядь почали в'язати, вихопив у першого-ліпшого факел, ткнув тим факелом у морду йому і розчинився серед царських прихвоснів — хто там у темряві розбере: де свої, де чужі...

Тільки-но з натовпу на Варварці вибрався — подався до Семейки Єфим'єва³. А той почухався, вислухавши, та й каже:

— Не чужий ти мені, Юшко, але жінку й діти маю. До ранку перебудеш, а там іди собі з Богом від Москви подалі. До матері йди. Або краще в монастирі якомусь заховайся. Либонь, пошукають-пошукають та й заспокояться: подумают, що загинув чи помер десь дорогою. А там, Бог дасть...

Так Юрій і зробив: подався в Галич⁴. Але там уже пильнували. І знову дивом з-під носа втік — лісом, лісом — до найближчого монастиря. А найближчим був

¹ Вулиця, на якій стояли палаци Романових і Черкаських.

² Черкаському.

³ Родич по лінії матері. Батько Юрія, стрілецький сотник, загинув, коли той був іще *недорослем* (*дитина до 15 років*). Мати навчила сина читати й писати, а коли йому виповнилось 12, відправила до Семена в Москву продовжувати навчання.

⁴ Костромська губернія.

Железобірський Івано-Предтеченський. Там і постригся. Ох і нудно ж було після столичного життя в провінційному монастирі — хоч у петлю лізь! Не витримав: з монастиря в монастир переходячи, знову в Москву прийшов...

— А мій дід — чернець у Чудівському. Ти, може, чув: Єлізарій Матвійович Отреп'єв, Замятня.

— Знаю Замятню... Так він — Отреп'єв? Твій дід? Не знав...

— Хіба я сам знав?! І мати, і вуйки, і навіть Семейка Єфим'єв мовчали — ніби змовились. Може, я Замятню раніше й бачив, та не знав, що то — дід мій... Мати про нього сказали тільки тепер, коли я, ховаючись, як останній негідник, вночі до них у вікно постукав... Не спали, чекали вже, бо приходили Борискові пси, питались за мною... Сиділи в темряві, вони за руку мене тримали, а вдосвіта перехрестили й виштовхали через задні двері... Тої ночі багато чого я дізнався. Батько мій круту дідову вдачу успадкував. Дід слово, а батько йому — два. Дід два — батько чотири. А слів забракне — кулаки завжди при собі. Сварились-сварились, а одного разу до того досварились, що дід від батька відмовився. Мовляв, було в мене двоє синів, а тепер лише одного маю. Не син ти мені віднині, мовляв. Ну, інший бовкнув би таке зозла та й забув назавтра. А цей — як відрівав: до самої батькової смерти бачити його не хотів і на похорон не прийшов. Мати лишилися з двома недоростками на руках, просили допомогти, так старий і не відповів навіть... Довгенько я вагався — але що мав робити? Прийшов: так, мовляв, і так, приймай внука блудного. Старий подивився: «Подібний, — каже. — Якщо не тільки лицем у нього вдався — копняками прожену». І почав мене питати зі Святого Письма. Я відповідаю, а старий, бачу, тішиться. Ну, словом, прийняв. Просив за мене через бідність мою і сирітство протопопа Богородицького Євфимія, а той уже архімандриту Пафнутію Чудівському

кланявся... Взяли мене в Чудівський монастир до діда в келію. А що я до книжного письма охочий і почерк гарний маю, то скоро забрав мене Пафнутій до себе келійником. Переписував йому святі книги. А там уже сам Іов мене помітив — і от я в патріарших палатах дияконом. Листи йому писав, складав житія святих... А ти?

— А що я, — зітхнув Мирон. — То ти, отче Григорію, цілу кар'єру за рік подужав... А я... живий, як бачиш, тільки рука от... — Мирон зняв рукавицю з лівої руки — а кисти й нема на руці, сама кукса. — Відрубали руку разом із шаблею.

— Добре, хоч не праву...

— Мені ліва — що тобі права... Лівша я, шуліка, — забув?.. Ну і скажи тепер, куди мені з такою міткою? Тікав від Борисових бандитів та й прибився до бандитів вільних...

3

Ускомороському таборі посеред розчищеної площадки палала ватра. Справа лежали дрова, зліва стояла низька хатина в сніговому каптурі, біля неї був прив'язаний олень зі саньми.

Варлам перехрестився, сплюнув через ліве плече, але промовчав. Кому ж охота на бісівському вогнищі смажитись? Зжеруть з голоду і не вдаляться.

Проте їсти їх ніхто не збирався — навпаки, нагодували залишками кабанятини. Тільки хліба не було, довелось Мисаїлу діставати свій.

Стіни тісної кошари зсередини були завішані шкурами — вовчими, лисячими, навіть ведмежими. Шкури лежали і поверх товстого шару глиці на підлозі. Посередині в кам'яній жаровні горів вогонь. Варлам за звичкою перехрестився, заходячи, але ікони жодної не побачив. Поцілував хрест, який і досі в кулаку тримав, підстилку помацав і потроху